

DE RELIGIEUZE REBELLEN VAN DE VRIJE GEMEENTE

Raymond van den Boogaard

De religieuze rebellen van de Vrije Gemeente

DE VERGETEN OORSPRONG VAN PARADISO

Uitgeverij Bas Lubberhuizen

Tekst © 2018 Raymond van den Boogaard
Afbeeldingen © 2018 De rechten op de
afzonderlijke illustraties berusten
bij de in de verantwoording genoemde instellingen en
fotografen of hun rechtsopvolgers. De uitgever heeft
ernaar gestreefd de rechten volgens
de wettelijke bepalingen te regelen.
Degenen die desondanks menen zekere
rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog
tot de uitgever wenden.

Alle rechten voorbehouden

Omslag Karin van der Meer

Foto omslag: het gebouw van de Vrije Gemeente omstreeks 1880,
Stadsarchief Amsterdam

NUR 693

ISBN 978 90 5937 5130

www.lubberhuizen.nl

Inhoud

De religieuze voorgeschiedenis van een concertzaal 7

Vooruitgang met een 'klein kuddeke' 13

'Wij kunnen niet anders' 15

'Gemengde aandoeningen' 34

Een eigen gebouw 46

Het lijden van Mohrmann 70

Een eigenaardig individu 77

Predikant in een rustige wereld 79

Goudzoekers in Amsterdam 96

'Apenboekje' 103

'Ariërs' en 'Semieten' 113

Godsdienst in de tijd 123

Niet voor arbeiders 125

Religieuze feministen 144

Godsdienst, literatuur en onzedelijkheid 154

Vergruisd geloof 161

De wijde wereld 167

Het filiaal in Grand Rapids, Michigan 169

De voorganger trekt erop uit 183

Balans in een nieuwe wereld	191
Altijd in de minderheid	193
Hoe het verderging	199
Afscheid van domineesland	211
Verantwoording en noten	219
Bibliografie en bronnen	231
Fotoverantwoording	236
Personenregister	237

De religieuze voorgeschiedenis van een concertzaal

Iedere keer als ik in Paradiso een concert bijwoon of een feestje vier, kijk ik even naar die plek boven het podium. ‘Soli Deo gloria’ staat daar in steen gebeiteld – God alleen de eer. De gouden verf waarmee de letters in 1907 waren ingekleurd, heeft de tand des tijds niet doorstaan. Op een dag in 1941 hebben mijn ouders onder die inscriptie gestaan om hun huwelijk religieus te vieren – zij in het wit, hij in jacquet.

Niet dat ze gelovig waren. Maar dat hoefde ook niet in de Vrije Gemeente, de godsdienstige vereniging die het huidige Paradiso heeft laten bouwen als ‘gebouw voor samenkomsten’. Het woord ‘kerk’ was taboe, zo vrijzinnig en open wilde de Vrije Gemeente zijn. Ik vermoed dat mijn ouders, wier burgerlijk huwelijk eerder die dag was voltrokken op het Amsterdamse stadhuis aan de Oudezijds Voorburgwal, hier voornamelijk stonden om de vader van de bruid een plezier te doen. Deze Johannes Gaukstert was van eenvoudige komaf en had het tot bankdirecteur gebracht. Waarschijnlijk was hij bezorgd dat zijn moeizaam verworven maatschappelijk prestige eronder zou lijden, wanneer het huwelijk van zijn enige kind werd voltrokken zonder religieus ritueel. In godsdienstig opzicht ‘niets’ zijn werd tot in de jaren zestig van de vorige eeuw in sommige kringen met argwaan gezien.

In zo’n geval was de Vrije Gemeente een veilige keus: de enige verplichting voor de gemeenteleden was het betalen van contributie. Vanaf het begin in 1877 was de vereniging een godsdienstige vrijhaven, zonder leerdwang en zonder belijdenis. Een non-

kerk die de gedachten vrij liet. Zodat je, wanneer je gevraagd werd naar je geloof, niet 'niets' hoefde te antwoorden.

De spreuk boven het podium van Paradiso is niet de enige zichtbare herinnering aan de oorspronkelijke functie van het gebouw. Achter de mengtafels van de geluidstechnici in de grote zaal is in de muur een gedenksteen aangebracht voor P.H. Hugenholtz jr. (1834-1911), voorganger tijdens de eerste decennia. Achter de bar bevindt zich een soortgelijke plaquette ter ere van zijn collega H.G. van Wijngaarden, die na de Eerste Wereldoorlog de in het slop geraakte vereniging nieuw leven wist in te blazen.

Wie het gebouw betreedt, ziet boven de hoofdingang nog altijd 'De Vrije Gemeente' gebeiteld in het natuurstenen portaal. De ruimten die ooit lokalen voor godsdienstles waren, links en rechts van de hoofdingang, zijn nu in gebruik als garderobe en receptie. De grote zaal is verrassend goed bewaard gebleven, met zijn gietijzeren pilaren en die grappige houten balustrade van het eerste balkon. Op het uitbouwttje in het midden stond ooit de koordirigent met zijn stokje te zwaaien. Bij het bekijken van negentiende-eeuwse foto's van de zaal herken je onmiddellijk Paradiso. Alleen waren toen de hoge ramen nog niet verduisterd, zodat de zaal overdag baadde in licht.

We mogen de rebelse jongeren van de jaren zestig wel dankbaar zijn dat het gebouw er nog staat. Met hun kraakacties en bezettingen dwongen ze bij de gemeente Amsterdam een 'beat-sociëteit' af. Zonder hun gedram zou het gebouw in 1965 zijn afgebroken, om plaats te maken voor een hotel.

Vele bezoekers van Paradiso hebben nog wel een vaag vermoeden van de vroegere functie van het gebouw. Het was een kerk, zeggen ze dan – de oprichters van de Vrije Gemeente zouden zich in hun graf omdraaien, als ze het hoorden. Hun streven was niets meer of minder dan een algehele vernieuwing van het religieuze leven. De godsdienst moest worden bevrijd van knellende historische conventies en van het geloof aan wonderen, zij moest in overeenstemming worden gebracht met de laatste stand van

zaken in de wetenschap, zoals de evolutieleer van Darwin. Hoewel het christelijk geloof in zijn protestantse vorm de basis bleef, was er ook aandacht voor andere wereldgodsdiensten, zoals het boeddhisme. Die openheid kwam voort uit een groot liberaal vertrouwen in de vooruitgang van de mensheid, materieel en geestelijk.

Zo'n programma doet anderhalve eeuw later wat naïef en zelfs zonderling aan, omdat de godsdienst niet langer wordt ervaren als vanzelfsprekende hoeksteen van het maatschappelijke leven. De oprichters van de Vrije Gemeente meenden in 1877 echter dat er bij alle stormachtige economische, technische en maatschappelijke veranderingen van hun tijd een risico bestond dat de mens vervreemd zou raken van moreel of spiritueel besef, en dat een leven dat geheel in de greep was van materiële overwegingen, de menselijke natuur tekortdeed. Ook naar hedendaagse maatstaven is dat geen vreemde gedachte.

Het eerste hoofdstuk van dit boek behandelt de stichting van de Vrije Gemeente en het verenigingsleven in de eerste decennia van haar bestaan. Deze afsplitsing van de Nederlandse Hervormde Kerk is een zeldzaam voorbeeld van een kerkscheuring die niet is uitgegaan van recht-, maar van vrijzinnigen. Ik probeer de conflicten en meningsverschillen te beschrijven die tot de afsplitsing leidden en de wijze waarop het streven naar een alternatief vorm kreeg.

In het tweede hoofdstuk ga ik in op het leven en denken van de eerste voorganger, P.H. Hugenholtz jr. Hij wordt hier gemeenzaam aangeduid als 'Herman' Hugenholtz, om hem te onderscheiden van de vele andere telgen uit het predikantengeslacht die in dit verhaal een rol spelen. Herman Hugenholtz was de drijvende en bindende kracht van de vereniging, nadat zijn broer Reinhard zich kort na de oprichting gedesillusioneerde had teruggetrokken. Herman was een dominerende persoonlijkheid, zowel in de interne gedachtewisseling als in het beeld dat de buitenwereld van de Vrije Gemeente had.

In hoofdstuk drie probeer ik na te gaan welke positie de Vrije Gemeente innam in enkele grote vraagstukken uit het laatste kwart van de negentiende eeuw: de ‘sociale kwestie’, de plaats van de vrouw in de samenleving, de literatuur en de ontwikkeling van het religieuze leven in Nederland. Dat lijken gerechtvaardigde vragen aan een vereniging die pretendeerde de moderniteit in pacht te hebben en meende dat godsdienstigheid onmisbaar was in de moderne samenleving.

Het vierde hoofdstuk beschrijft het enige filiaal van de Vrije Gemeente, afgezien van een paar plaatselijke studiegroepen her en der in Nederland. Het stond in de Amerikaanse stad Grand Rapids, in Michigan. We volgen Herman Hugenholtz in zijn internationale contacten en zien hoe in deze tijd de vrijzinnigheid een mondiale dimensie kreeg.

Hoofdstuk vijf gaat over de balans die de stichters van de Vrije Gemeente rond 1900 opmaakten van hun streven en schetst beknopt het reilen en zeilen van de vereniging na het overlijden van Herman Hugenholtz in 1911.

Dit boek kent een aantal beperkingen. Essentieel in de Vrije Gemeente was het ontbreken van geloofsdwang en dogma, en in sommige verslagen van bijeenkomsten komen inderdaad grote verschillen in inzicht naar voren. In de meeste gevallen echter komt in de archieven, en in de voornaamste bron van dit boek, het blad *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, vooral voorganger Herman Hugenholtz aan het woord. Zijn inzichten en opinies kregen de leden niet als een doctrine opgelegd, maar wel eindigde menige debatavond met zijn conclusies. Zijn persoon domineert daardoor ook in dit boek.

De dood van Herman Hugenholtz in 1911 betekende niet het einde van de Vrije Gemeente – ze bestaat nog steeds, al beschikt ze niet langer over een eigen gebouw. Wel is het godsdienstige avontuur dat in 1877 begon in de twintigste eeuw van karakter veranderd. De ondogmatische hemelbestormers hadden in godsdienstig en politiek opzicht de wind minder mee dan ze hadden gehoopt en ver-

wacht. De vereniging ontwikkelde zich tot een vrijzinnig-protestantse organisatie, zoals er meer waren en zijn.

De geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme laat ik aan anderen over, want ik ben geen kerkhistoricus. Evenmin preteender ik een bredere beschrijving te geven van de zogeheten ‘moderne’ stroming onder Nederlandse theologen en predikanten in de negentiende eeuw, de intellectuele bedding waarin de Vrije Gemeente is ontstaan. Wel is me bij het lezen van al die gepassioneerde discussies in lang vergeten bladen en brochures opgevallen hoe weinig historisch onderzoek er op dit gebied is gedaan. Veel drukwerk uit de negentiende eeuw is bovendien verloren gegaan of uiterst moeilijk te vinden.

De vrijzinnigen lijken minder ijverig te zijn geweest dan rechtzinnige protestanten met het bijhouden van hun archieven en het documenteren van hun geschiedenis. Anders dan gereformeerden (na de Doleantie van 1886) en katholieken bouwden ze geen imposante kerkgebouwen en stichtten ze geen politieke partijen en universiteiten. De Vrije Gemeente, met haar archief dat doorloopt tot 1965 en haar voormalige gebouw, is in dat opzicht een uitzondering. Gelukkig neemt de belangstelling voor deze richting toe, zoals vorig jaar bleek bij het verschijnen van de baanbrekende dissertatie van T.E.M. Krijger over de in 1870 opgerichte Nederlandse Protestantenvbond (NPB), waaraan de Vrije Gemeente verwant was.¹

Die toegenomen aandacht lijkt me een verlate historische rechtvaardigheid. Lang is voetstoots aangenomen dat vrijzinnigen – met inbegrip van oudere groeperingen als remonstranten en doopsgezinden – marginale verschijnselen waren binnen het godsdienstig bestel van Nederland. Maar wie Nederland anno 2018 beziet, kan zich afvragen met welke negentiende-eeuwse religieuze stroming ons land meer overeenkomst vertoont. Met die van de op ‘sovereiniteit in eigen kring’ gerichte, machtige systeem-bouwers in gereformeerde of katholieke kring? Of met die van tastende vrijzinnigen als die aan de Amsterdamse Weteringschans?

Ook de twijfelaars, weifelaars, onzekeren en mislukkelingen hebben recht op de beschrijving van hun geschiedenis. Meer dan de geschiedenis van een gebouw is dit boek een bescheiden poging om een mentaliteit te beschrijven. Het is een verhaal over mannen en vrouwen die in een tijd van grote veranderingen alles uit de kast haalden om ook het geestelijk leven op een nieuwe leest te schoeien. Zij deden dat omdat ze het van groot belang achtten. In hoeverre ze daarin slaagden is natuurlijk een andere zaak. Sommige van de in de Vrije Gemeente verkondigde ideeën vormen voor de hedendaagse lezer zelfs pijnlijke lectuur, met name die over de verhouding tussen het 'semitische' en het 'arische' element in de godsdienst.

De Vrije Gemeente was oorspronkelijk bedoeld als een modern, landelijk alternatief voor de Nederlandse Hervormde Kerk. Tot grote teleurstelling van de initiatiefnemers is zij echter altijd klein gebleven. Niet voor niets werd al in de eerste zondagse bijeenkomst nadrukkelijk verwezen naar Lucas 12:31. Daarin spreekt Jezus zijn volgelingen aan als een 'klein kuddeke' en roept hij hen op niet bevreesd te zijn, ondanks hun geringe aantal. Dat 'klein kuddeke' zou door de jaren heen terugkeren in elke jubileumtoespraak. Maar 'klein' is nog niet irrelevant, zelfs niet in de eenentwintigste eeuw. De mens moet in elk tijdperk tenslotte steeds opnieuw zijn positie bepalen tegenover de grote vraagstukken van zijn tijd.

Raymond van den Boogaard

VOORUITGANG MET EEN 'KLEIN KUDDEKE'

Twee broers stichten een kerk 'van de toekomst', die echter geen kerk mag heten. Het aantal volgelingen valt bitter tegen. Er verrijst een gebouw dat ook al geen kerk mag worden genoemd. Daar komen op zondagmorgen de leden bijeen om zich te laten stichten. Geregeld worden er ook niet-godsdienstige bijeenkomsten gehouden, die veel publiek trekken. Het ledental blijft een bron van zorg. Het hemelbestormende elan van de eerste jaren slijt op den duur en ten slotte ziet een eerzame godsdienstonderwijzer door de Vrije Gemeente zijn bestaan gebroken.

‘Wij kunnen niet anders’

De bijeenkomst in hotel De Keizerskroon aan de Kalverstraat zal op 9 november 1877 om acht uur 's avonds beginnen en de toegang is tien cents, zo meldt de advertentie die het initiatiefcomité in de dagbladen heeft laten zetten. Maar om zeven uur is de zaal al zo overvol dat de verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* niet meer weet waar hij zijn opschrijfboekje moet laten. Zelfs enkele organisatoren slagen er niet meer in zich door de menigte heen een weg te banen in de richting van het spreekgestoelte.¹

Twee broers spelen op deze avond de hoofdrol en te midden van het gedrang weten zij het woord te nemen. De predikanten

MEETING.

MODERNE LEDEN VAN DE NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK, zoowel Vrouwen als Mannen, die gezind zijn met de ondergeteekenden de noodige stappen te beramen, om eerlang *gezamenlijk die Kerk te verlaten en het gemeentelieven op andere wijze voort te zetten*, worden uitgenoodigd tot het bijwonen van eene **SAMENKOMST**, op **VRIJDAG 9 NOVEMBER** des avonds te 8 uren, in de **KEIZERSKROON** (lokaal Wackwitz) bij de Munt.

Entrée **10 Cents.**

(41579)

FR. R. HUGENHOLTZ.
P. H. HUGENHOLTZ JR.
W. C. REES.
J. A. BOLSTER.
A. ROLAND HOLST.
JOH. VAN DEN BERG.
W. DEGENHARDT.
W. M. GUNNING.
P. J. NIBBERG.
N. TETTERODE.

Op 7 november 1877 worden ‘moderne leden van de Nederlandsche Hervormde Kerk’ in het *Algemeen Handelsblad* opgeroepen om bijeen te komen in De Keizerskroon om ‘stappen te beramen (...) die Kerk te verlaten’.

Philip Reinhard en Petrus Hermannus Hugenholtz jr. maken bekend dat ze hun ambt van predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk van Amsterdam neerleggen. Zij zoeken medestanders bij de oprichting van een nieuwe godsdienstige organisatie, die meer dan de bestaande protestantse kerken aan de eisen des tijds beantwoordt.

In het Amsterdam van 1877 is dat groot nieuws. Het liberale *Handelsblad* – niet direct het orgaan van kerkelijk geïnteresseerden – zal de volgende dag op de voorpagina ruim plaats inruimen voor het artikel van de benarde verslaggever in *De Keizerskroon*. Het rommelt al jaren in de Nederlandse Hervormde Kerk van Amster-

Gebouw De Keizerskroon, Kalverstraat 71, getekend door J.M.A. Rieke in 1886. Hier vindt op 9 november 1877 de roerige meeting plaats, waar de oprichting van de Vrije Gemeente bekend wordt gemaakt.

dam, de kerkelijke richting met de meeste gemeenteleden en de meeste kerkgebouwen, waaronder de Oude en de Nieuwe Kerk. Het rommelt trouwens overal in Nederland binnen de Hervormde Kerk, tussen ‘moderne’, vrijzinnige dominees die de Schrift minder letterlijk opvatten, en meer orthodoxe predikanten die, veelal gesteund door een meerderheid van hun gemeenteleden, menen dat aan het geloof der vaderen en aan Gods woord niet mag worden getornd.

In Amsterdam lijkt deze tegenstelling uit de hand te lopen, zeker sinds de onstuimige Abraham Kuyper in 1870 zijn intrede heeft gedaan onder de plaatselijke dominees. Dezelfde Kuyper zal in 1886 verantwoordelijk zijn voor de Doleantie, de grootste scheuring in de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme en de aanleiding tot de oprichting van de landelijke Gereformeerde Kerken. Kuyper is enorm populair onder de eenvoudigen van geest, die het gros van de gelovigen uitmaken. In deze tijd van grote economische en sociale veranderingen haken de ‘kleine luyden’ naar duidelijkheid bij de uitleg van de Schrift en naar eerbiediging van het traditionele geloof. Kuyper voorziet in die behoefte.

Scheiding der geesten

Dat het geloof der vaderen het zwaar te verduren heeft en zijn relevantie in het dagelijks leven dreigt te verliezen, daarover zijn vrij- en rechtzinnigen het roerend eens. De remedie die de twee facties voorstaan is echter diametraal verschillend. De orthodoxen willen een strikte naleving van de Bijbel en eisen dat de gelovige Gods Woord boven alles stelt.

De gebroeders Hugenholtz daarentegen zijn zogeheten ‘moderne’ predikanten, die de godsdienst willen aanpassen aan eigentijdse inzichten. Dat betekent onder meer het opgeven van wetenschappelijk onhoudbare geloofsartikelen als een schepping in zes dagen en Christus’ lichamelijke opstanding uit de dood. Wat verkondigd wordt als goddelijke openbaring is veeleer

De Vrijheid, weekblad van de Vereeniging tot handhaving en voortplanting van het liberale beginsel in de Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam, het orgaan van de ‘moderne’ hervormden in Amsterdam.

het product van omstandigheden en tradities uit een ver of meer recent verleden, menen de modernen. Zij willen de dogmatische ballast overboord zetten om een gezuiverde ethiek en een innig gevoelsleven te kunnen behouden. De orthodoxen ontwaren daarin een heilloos hellend vlak: wat blijft er van het geloof over, als het wordt voorgesteld als iets relatiefs en tijdelijks?

Achter het conflict gaan allerlei andere spanningen schuil. Predikanten hebben op de universiteit veelal kennisgemaakt met de moderne wetenschap, die weinig boodschap heeft aan goddelijke openbaringen. Zij vormen in de samenleving een intellectuele kaste – opiniemakers, zou je tegenwoordig zeggen – en spelen ook een toonaangevende rol, bijvoorbeeld in de literatuur en de politiek. Voor een groot deel der gelovigen daarentegen is het geloof een houvast in een leven van rechteloosheid en armoede. Als op zondag vanaf de kansel de waarde van ‘Jezus’ bloedoffer’ in twijfel wordt getrokken, sta je helemaal met lege handen – niks geen hemelse zaligheid na een ellendig leven op het ondermaanse.

De Nederlandse Hervormde Kerk is in het Koninkrijk der Nederlanden nooit officieel de staatskerk geweest, maar kon zichzelf dankzij de kerkpolitiek van koning Willem I wel beschouwen als

de nationale of ‘publieke’ kerk. Als overkoepelend kerkelijk genootschap, waarbinnen verschillende religieuze nuances bestonden, belichaamde zij min of meer de Nederlandse natie. Bij de Afscheiding van 1834 zette Willem I de marechaussee in tegen andersdenkenden, maar zulke repressie behoort in 1877 tot het verleden. De Grondwet van 1849 geeft iedereen de vrijheid om te geloven of niet te geloven, geestelijken aan te stellen en kerken te bouwen. Hervormde predikanten hebben in zoverre een geprivilegieerde positie dat ze – evenals sommige pastoors – hun traktement deels van de staat ontvangen.

De roemrijke historie van de Nederlandse Hervormde Kerk gaat terug tot de Reformatie en de Opstand tegen Spanje, maar zij is niet immuun tegen veranderingen die de geest der eeuw met zich meebrengt. De formele gelijkberechtiging van burgers, vastgelegd in de Grondwet, wordt ook in het kerkelijke leven doorgevoerd. Daarvan profiteren echter in eerste instantie niet de moderneren, maar juist de rechtzinnigen, die in Kuyper hun leidsman zien. In 1867 doet in de Nederlandse Hervormde Kerk het principe van *one man, one vote* zijn intrede bij de verkiezing van kerkenraden, regionale classisbesturen en de landelijke synode. *Man* moet hier begrepen worden in letterlijke zin: het kiesrecht gold alleen voor mannen, niet voor vrouwen. De meerderheid van rechtzinnige gelovigen krijgt voortaan invloed op de predikanten die worden aangesteld.

In Amsterdam heeft die democratisering de intocht van orthodoxe predikanten als Kuyper ten gevolge, die zich keren tegen het ‘leven en laten leven’ dat binnen de hervormde gemeente gebruikelijk is. Vanouds zorgde een stedelijke elite ervoor dat de samenstelling van de kerkenraad en het predikantenkorps de verschillende nuances van het Nederlandse calvinisme weerspiegelde, maar die tijd is voorbij.

In onze tijd associëren we de grote stad misschien eerder met secularisatie en vrijzinnigheid, maar in het Amsterdam van de jaren 1870 is dat heel anders: een meerderheid van de gelovigen is

Reinhard Hugenoltz.

geporteerd voor religieuze duidelijkheid en orthodoxie – de tijden zijn al woelig genoeg buiten de kerk. Tegen die achtergrond werpen Kuyper en zijn medestanders zich op voor het ware geloof en binden zij in de eerste plaats de strijd aan met de moderne predikanten.

De moderneren geven zich in Amsterdam echter niet direct gewonnen. Zij verenigen zich, bijvoorbeeld in de ‘Vereeniging tot handhaving en voortplanting van het liberale beginsel in de Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam’, die het weekblad *De Vrijheid* uitgeeft. Uit de weinige bewaard gebleven nummers van dit krantje spreekt een zekere benauwenis: terwijl het liberale beginsel overal ter wereld terrein wint, in aansluiting bij de ontwikkelingsgang van de mensheid, is binnen de hervormde gemeente van Amsterdam het tegendeel het geval.

Abraham Kuyper blijkt bovendien een buitengewoon dynamische figuur. Hij gebruikt Amsterdam als springplank en ont-